

MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN LAPOZGATVA

ÚJ IRAS (1963)

Sinkó Ervin

Hozzá tartozik a magyar történelem hagyományaihoz, hogy az írók, de különösen a lírikusok az esztétikai alkotás síkjáról, főleg válságos pillanatokban, egyszerre csak ott teremnek koruk társadalmi-politikai harcainak a porondján, mozgalmakat hívnak életre, és forradalmak élére kerülnek.

Kazinczytól és a Martinovics apát vezette jakobinus összeesküvésben részt vevő első magyar városi írótól, az ifjan és rejtélyesen elpusztult Kármán Józseftől az 1848-as forradalmat kirobbantó, az 1848-49-es évek minden hivatásos politikusánál világosabban látó és radikálisabb Petőfi Sándorig, aztán Petőfitől szinte egyenes vonalban a Tisza István Magyarországgal váteszi dühvel szembeszálló Ady Endréig és a saját elvtársaitól sem értett József Attiláig, majd az 1956. évi eseményeket szervező és vezető, de a felidézett hazai reakciós erőkkel megbirkózni képtelen, mindinkább tehetetlenné vált tragikus írógárdáig — írónak, költőnek lenni Magyarországon egyet jelentett, épp a legnagyobbaknál, a vállalt társadalmi felelősséggel és nemcsak közvetett, de adott pillanatban közvetlen politikai tevékenységgel és vezérkedéssel is.

A személyes erkölcsi felelősség öntudatából fakadó költői bátorság és a társadalmi-politikai kezdeményezésre való készség történelmi hagyománya ez. Az ország népének és a világnak minden nagy politikai és esztétikai kérdése a magyar író személyes állásfoglalásának kérdése, etikai kérdés is; a költői szó, mint a harc egyik formája, az írás, mely mindig kiállást is jelent valami ellen vagy mellett — megmaradt uralkodó jellemvonásnak a sokhúrú legújabb magyar irodalmat tükröző és annak politikai, esztétikai és etikai problémáit tárgyaló, sokszor megdöbbentően eleven és gazdag mai magyar irodalmi folyóiratokban is.

Ha *megdöbbentő* elevenségüket emelem ki, akkor elsősorban a versek, novellák vagy tanulmányok témáinak merész és közvetlen aktualitására gondolok. Ez már önmagában is kordokumentum, de még sokkal inkább az, amikor az ilyen aktuális témát a költői erő szuggesztív ihletettsége maradandó formában hatja át. S lapozgatva a magyar

folyóiratokat, ezúttal az *Új Írás* címűt, a vérbeli költők, a talentumok markáns egyéni színezete éppúgy meglepi az embert, mint ahogy kulturáltságuk és sokaságuk. A kifejezési módnak, a nyelvnek a pátoztól viszolygó közvetlensége a „legközönségesebb” szavak iránti előszeretet, egy virtuózan kezelt, látszólag prózai közlési mód, mely a szavak jelentésének súlyával mégis poézis, igazi és hamisítatlan, jellemzi például Ladányi Mihály *Tűnődő* című versének erőteljes sorait:

Úgy éltem, ahogy lehetett . . .

— — — — —
 Könnyebb lett volna tán elesni
 valami markáns ütközetben,
 de szerte békítő kezek
 nehezedtek a vállaimra.
 E furcsa kor, mint úrilány
 megmutatta magát szememnek
 — csodáljam őt és énekeljem! —,
 de ágyába nem engedett.
 Ám én nem lesni a csodát:
 de a csodákat t e n n i jöttem.
 Szerkesztő elvtárs, van-e még
 szüksége csodákra a lapnak?

Csak épp olvasni kell tudni, és az ember a látszatra könnyedén odavetett hetyke szavakban ráismer a konkrét történelmi események egyéni visszhangjára, reményeire és türelmetlen, sajgó kiábrándulásaira:

Járókelő!
 ki dudorászva
 bandukolsz valahol az estben
 kirakattól kirakatig
 jóllakottan, elégedetten,
 emlékszel-e az izgatott
 kalandról álmodó kamaszra,
 aki helyedben most azon
 tűnődne éhesen bolyongva,
 hogy elszökik hazuról és
 Kubába indul önkéntesnek?!
 Járókelő, most mért van úgy,
 hogy lázas szívként lüktető
 tüzes indulók
 nem születnek?

A „járókelő” maga a költő, aki mégse csak magától, hanem az élet-től kéri számon az egykori, ma már nem termő, „lázás szívként lüktető tüzes indulók”-at, ez az ő egyéni tragikum, vádja, de mégse pusztán csak az ő személyes ügye. A befejező strófa ugyanazt a szorongó kérdést veti fel, mely a magyar irodalom századai során baljóslatúan mindig újra visszatér, hisz már Arany János is keserű humorral morfondíroz erről a kérdésről:

Úgy bizony, nagy számvetésbe
 Merülék, tudnillik ebbe:

Egy dolog két vége között
Melyik kerül kevesebbe:

Egyenesen dobni tűzbe,
Mihelyt megvevém papírom?
Vagy akkor tüzelni fel, ha
Költeménnyel teleírom...?

A költői lét hiábavalósága öntudatának ez az ősi melankóliája tér vissza a késői utód, Ladányi Mihály *Tűnődője* végén:

S e tűnődő elégiát
konyhaasztalra könyökölve,
miért magamnak írom én,
ki szándékoktól elfogódva,
mint eszelős aranymosó,
úgy merültem a városokba
vad ifjúságom elején? ...

Nem tudom, mely évben íródott a tűnődésnek ez az elégiája, de hogy költője „konyhaasztalra könyökölve” mégse csak magának írta, az kiderül abból, hogy az *Új Írás* 1963 februári számában olvashattam — és a monológ, íme, dialógussá vált, költő és olvasója intim egyesülésévé. Talán épp azért, mert a monológ, mely mélyről buzog fel, megtalálja és szíven találja az ismeretlen címzettet.

Az *Új Írás*nak ugyanebben a számában jelent meg — hogy egyelőre csak a líráról szóljak — Juhász Ferencnek*, a mai magyar líra egyik legérdekesebb, hol az apokaliptikus látomásaira, hol a középkori haláltáncok fantáziájára, még többször a Goya félelmetes *Los desastros de la guerrajára*, hol pedig a Brueghel ecsetjére emlékeztető, az újabbkori magyar irodalomban talán csak Füst Milánnal rokon, de minden szavában egészen mai lírikusnak két nagy költeménye is. Ez esetben egy post scriptum-ban a költő még közli költeményei keletkezésének dátumát is: „Első vázlatukat 1956 tavaszán és nyarán vettem papírra.”

A dátum sokat mond. Az a benyomásom, hogy a költő az *Új Írás* lapjain végleges formájukban közölt versekben sem tud biztosan rendező ura lenni a fantáziája rátóduló, valósággal rohamozó képei tömegének; szinte nem ő szól, hanem felrémlő, zsidongó képei maguk beszélnék és veszik át a vezetést. Korlátoznom kell magamat az első, a *Füst-ország* című nagy költeményre. A legkülönösebb, hogy ez a költő legalább annyira gyökerezik a természet szubsztanciájában, a faunában és a kozmikus jelenségek világában, mint az emberiben, a társadalmi és történelmi valóságban. A *Füst-országban* döbbenetes erejűek a jelzők: a „virágtalan növényi csend”; a kontrasztok: a „szikrázó fénytetők, fuldokló temető”; a metaforák: „a tűz fogsora”; a hasonlatok: „zöld békák megrepednek mint a zöldköpenyű diók”; vagy a konklúzió: „tömegsír a föld”. És nyomban utána a rémült szemek előtt kibontakozó láthatatlannak a látható, a látott látványa:

* A költőről *Látás és látomás* címmel Bányai János írt értékes tanulmányt a *Híd* 1963 decemberi számában.

A láthatatlan horda hol üget?
A kivégző-sereg?
Arany-lovakon az arany-bozontú tömeg?
Utána parázs, üszök maradt
és nagy kristály-bőrű legyek.

Az utolsó sorokkal még fokozza, fokozni tudja a látszólag szinte racionálisan objektív megállapítást: „tömegsír a föld.”

A természet és társadalom egymásba játszó, egybemosódott, szimultán átélésének, valami újkori antropomorf, groteszk iszonyatnak, ilyen sorokban találja meg a felülmúlhatatlan erejű kifejezését:

Mint földbe-ásott emberek,
fejfel a földbe-ásott nép:
szőrös növény-lábszárak, nagy körmű virág-lábfejek,
pihés asszony-combok, tüskés csont-kefék,
piros erszényű ágyék-bundák, virág-talpak,
szárak, csülkök, bozontok
üszkösödnek,
csigolyák, csont-perecek, körmök lepörögnek,
égett bőrcafatok, hártyák lebegnek,
száradó comb-erdők zörögnek.
Mehalt a zöld.

Üszkös, fordított világ.

— — — — —

Nem kell álomfejtőnek lennünk ahhoz, hogy megértsük és átéljük ennek a magyar kortársnak és a ránk mért korszakban testvérünknek a szavait, így is ráeszmélünk, hogy nem ő, hanem egy adott valóság termi a fülnek és szemnek ezeket a hallucinációit:

És tüskök, sáskák, bogarak,
nyikorgó, recegő,
kopogó, reszelő
fém-vadak,
sok-karú isten-szobrok,
alumínium-szavak,
görögkeleti-templom-fejúek
nyüzsögnek,
csörögnek
a kígyóbőrű sírkövek között.

Eddig az üszkös, fordított világé, a hétköznap és megszokottság maszkjaitól pőrere vetkőzött tényeké volt a szó. Csak „a kígyóbőrű sírkövek között” hangzik fel először a legszubjektívabb, a legemberibb sikoly:

Jaj, hova jutottam?
Jaj, hova tévedtem?

Vörösmarty szavának, „Az ember fáj a földnek” — új, mai hatványra fokozása: most már a természet, a társadalom és a kettő való-

ságos unio mysticá-jában az elégikus kérdések sora után — pl. „mivé lett az illatos vetés...?” —, majd a rémségek tombolásától felidézett víziók további tömege után, felhangzik a kijelentés:

Szívemet égeti a föld.

Ezt követően pedig a Franz Marc-ra vagy a Chagall-képekre emlékeztető, csodálatos „tehén” jelenik meg a temető-világ fölött.

S a béka-rügyes, szagos tó mögött,
a hal-fogsorú, nyüzsgő víz fölött,
a lila-tüdő alkonyat alatt
egy tehén áll kéken,
dagadt tőgy-erezetében
halottak könnye kering.
Mint felfújt lila ing
dagad,
az alkonyat alatt,
fénylő nyála, mint üstökös bozont
terül a temető-világra.

Fortissimo. S a megveszett és magát elvesztett világban a crescendo még egyre nő, egészen a kirajzolódó, fenyegető örületig. Ez már nem haláltánc, nem is a bűn és a szenvedés torlódása, hanem maga az élet, mely martaléka lett „a lüktető véres verem”-nek, melyben mint „a kásás rothadás”, foszforeszkál minden, ami az életet életté tehetné volna: „a szerelem s a munka, a bűn, a szenvedés”. Igen, a bűn és a szenvedés része, tartozéka az életnek, még a bűn és szenvedés is attribútuma az emberinek, ámde itt, a *Füst-országban*, már nincs emberi, hanem csak vak s vakon tobzódó elementumok. Nem végítélet, hanem rosszabb: élet, ami pusztítóbb a halálnál, halál, ami nem bevégez, hanem állandósult rettegés és iszony, minden létezőnek: tengernek, hegyeknek, tengermélynek, a föld minden csúszómászójának és minden hajdani természeti és emberi normának a maga helyéből való céltalanul öncélú ki-mozdulása és kavargása

Megnyílt pórusaiból a föld
füstöt növeszt.
Csillag-pórusaiból az ég
füstöt ereszt.

A réz-sörényű füst-csödör zokog.
Rengeteg füst-nénje dobog.

És új fortissimóban az emberi sikoly:

Mi lesz velem?
Mi lesz veled?

A „mi lesz velem?” szinte magától csap át egy másik valakiért való elborzadt kérdésbe: „mi lesz veled?” És mintha a másik valakire való ráeszmélés által a költő tudatára ébredne a maga nem egyedül kínzott emberségének, mintha ennek a másik valakinek valósággal rejtélyes, csodatevő hatalommá lehetne és kellene válnia, a költő hangja egyazon

lélegzetvételben rimáncodás, követelés és biztatás ehhez a csodatevés-sel tartozó, vizionárius monológból kiemelkedő második személyhez, ehhez a tehez:

A füst-ménest lángliliommal verd szét,
fújd szét e Füst-országot.
Hívd vissza a növényi lángot.
Hűtsd le a csillagok ércét.

A hiábavaló extatikus jajszó, biztatás és könyörgés után még tovább fokozódik az iszony:

Nagy, puha, habzó ajakcimpával
rámlihegnek a füst-állatok.

És aztán a végső mondat, a finálé, mely intim személyességével vad cimbalomzengés, a dobok és rézkürtök harsány dübörgésének együttesében a gordonka lágy hangját idézi fel:

Erzsike, édesem, megfulladok!

Juhász Ferenc a nyelvnek eddig ismeretlen, új kifejezési és érzékeltetési lehetőségeit, eddig rejtett dimenzióit tárja fel és alkotja meg. És egy új dinamikát. A szókötések, a legtávolabbi fogalmak rokonítása, a mondatok struktúrája és ritmusa s az egésznek a nyughatatlanul kavargó zeneisége minden lomha, nyugalmas epikát parttalan messzeségbe sodor magával. Nem bizarrságával teszi ezt, hanem a megülepedett tartalmaknak, a megszokás tompa rutinjának felzavarásával. Újraéli a szavakat. S annál szívbe markolóbb az olyan egyszerű sor, mint a szinte költőietlen közvetlensége által maximálisan költői, hirtelenül felszakadó segélykiáltás:

Erzsike, édesem, megfulladok!

Ez nem a dantei Beatrice, hanem csak Erzsike, földi kreatúra, társtalan társ, mint maga az, aki segítségül hívja.

Az *Új Írás* ez évfolyamának a számaiból még nem egy lírikust lehetne kiemelni, hogy az új magyar líra gazdagságát érzékeltessem. De nem lehet céloom a teljesség, hanem csak az, hogy felvillantassak egy-egy, ez ellentmondásokkal teli gazdagságra jellemző hangot. A Juhász Ferenc szavainak költői lávaömlése csak az ő költészetét jellemzi; a többiek lírájában a poézisnek a retorikus pátoz elől lehetőleg kitérő, az önironikus „közönséges” témákra való kiterjesztése hat újdonságként.

Illyés Gyula, az új magyar irodalom egyik legjelentősebb és leginkább nevelő hatású központi alakja a költői szó közvetlenségének ez a valóságot felfedő, az olvasóval össze-összekacsintó, mély humorú kifejezés- és közlésmódján valósággal élvezzi a saját költészete antiretorikus elemeit. Az *Új Írás* 1963 májusi számában megjelent *Az orsók ürügyén* című versére gondolok, mely az arma virumque helyett — a paraszttasszonyok „kimeríthetetlen szája”, a „kimeríthetetlen forrás” ünneplésére énekel:

Parasztasszonyok ülnek szekérodalon.
Baljukban guzsaly, jobb kezük nagyujja
— csippentve egy-egy csöppnyi nyálat
a kimeríthetetlen szájból —
pögdöríti a hüvelykkel a fonalat.
Pásztorlány siet havasi úton,
ujja közt ügyes kézi orsó,
ajkán a kimeríthetetlen forrás.

Illyés Gyula lírájában, aki az *Egy mondat a zsarnokságról* című felejthetetlen költemény szerzője, de általában az 1956-os év eseményeiben részt vevő többi költő lírájában is a politikai témáktól való elfordulás, bizonyos ideológiai távlatokkal, jelszavakkal és általában „a nagy idők”-kel szemben való elfásultság, a „látványos” történelemnek egy meghatározott megállása, az élet látszólagos, zajtalan apróságainak a kiemelése és szeretete, ez a kiábrándult, már-már csúfolkodó hitetlenség a „nagy történelem” iránt, humorisztikus fordulatokban jut kifejezésre. Illyés a „hagyományos falusi fonót” dicséri, amely a maga külön életét éli, és szembeállítja azzal a másik szintérrel, ahol a „nagy történelem zajlik:

kint a tenyéryni ablak alatt
páncélos zsoldosok zörögnek,
nyerítés, kúrtszó, cuppanó pata,
majd Napóleon szörkucsmásai,
illetve vezényszava és dala,
megdörren távol a csata,
elvész vagy megmentődik a haza.
Nagyanyám a vonatban is kötött,
ki-kipillantva a történelemre,
nem hízelgő megjegyzések közepett.

Nem kétséges, hogy 1963-ban a költő a nagyanyjával és nem a történelemmel érez együtt. Féreérthetetlen fintor kíséretében most így hangzik szava a tyrteuszi költészet felé:

Diadalért, ha foly diadalért,
megéneklük a költők a férfi vért —
emlétsük — épp csak eszmegejjesztő gyanánt
a női könny után a női nyálat.

Az *orsók ürügyén* azonban nem pusztán a „nagy történelem” harcaitól való elfordulás, hanem egy egész ciklus, amely ennél többet is mond.

Ha minden úgy megy, mint mehetne
s ahogyan annyiszor megindult! —

kiált fel Illyés, aki mégse tud megmaradni csak negátornak, mert nem lehet negátor az, akit csak egyszer is elragadott az „ős ühletésű, végzetet-vívó képzelet”. Hiába: ha még akarná, akkor se érhetné be „ki-kipillantva a történelemre”, „a nem hízelgő megjegyzésekkel”. Az ironikus hang, a kiábrándultan fásult szemlélődő, a reményeiben annyiszor

megcsúfolt emberegyed hangja mintegy önkéntelenül átváltozik a nagy távlatoktól mégiscsak én megint megigézett hírnök biztató szavává.

A költő, ha költő, nem ismer tilalomfát. Nincs az az elvont fogalom, amely, ha költő helyezi el a maga izzó soraiban, az általánosból, az elvontból át nem lényegül poétikusan valóságossá. A költőnek kiváltságos hatalma, hogy nemcsak egy-egy szót, hanem látszólag pusztán elmélkedő, prózai gondolatokat is úgy mondhat ki és úgy helyezhet el, hogy azok nem kizökkentenek, hanem megpihentetnek bennünket, akik a költemény zengő folyamától ellenállás nélkül sodortatunk. Épp ez az: a közönséges és az elvont prózát a költő a líra bűvös olvasztójában lélekkel áldja meg, újjáteremti. Illyésnek van — és lehet — mersze hozzá, hogy *Az orsók ürügyén* című nagy költeményében még egy ilyen szakasz is megállja a helyét:

Talán az egy dió kivételével
Európában nincs gyümölcsfa őshonos —
Behozatal mind, fejlesztés: megszervezés. —

s utána a könnyed beszélgetés hangján:

Daloljam végig, vagy mozdul már benned is?
Mert mégse közgazdasági értekezés ez, hanem a szemhatár kitágítása —

és szinte erőfeszítés nélkül, szinte egy lehelettel elfújja a dühös ostobaságot, mely határt akar vonni a „hazai” és az „idegen” vagy ha úgy tetszik, a nemzeti és a kozmopolita között. Az egyik a másikban, egyetlen termékeny egységben. Nála még ez a csúnya szó, „a műanyag” is megszépül. És ez már — némi tétova keresgélés után — a képeknek, színeknek és hangvételnek olyan változatosságával, hogy az Arany János-i csodálatos „felhőtlen ég”, „mosolygó sima tengerarc, Élénk verőfényes vidék”, az „Árnyas berek, zengő liget, Hullám-mosott gazdag virány” zümmögő kísérő muzsikájaként rémlik föl az emberben:

A hajdani lápok helyén, a rendbe tett
telepek egyenesre húzott
útjainak két oldalán, ahogy itt most a szeder,
ott az olajbogyó, meg a narancs,
— eljő, ha jól elődaloljuk, az idő —
terem az ing, a keszkenő, a hócipő
s amit csak adhat gyümölcsöt a műanyag
— eljő a jól kiénekelt idő.

A „jól kiénekelt idő megigézett hírnöke a legprózaibb tapasztalatokat idézi fel a magyar közelmúltból: a számokkal zsonglórködő hivatalnokok is helyet kapnak a nagy költeményben, hogy velük ellentétben a költő a számok új jelentését ismerje el; íme, erről a leghétköznapibb aktuális máról is úgy tud szólni, hogy a költemény sodra pillanatra se sikkad el a próza homokjában:

Mindez valóság.
Mióta nemcsak számok már a számok.
Az átváltozás megesett.

E jó szellem viszi mégis csak a világot.
Az, az, ami az asszonyok
ujja között buzgólkodott.

Elragadó az a költői erő, mely szuverén könnyedséggel — a ciklus harmadik részében — eszmél rá a legsúlyosabb egyéni, egyben a mindent eldöntő közösségi problémára:

Mikor lesz vajon lecsapolható
a legmiazmásabb mocsár, a lélek
szittyósainak holt vize?

— — — — —
A mitológiák rettentő éjtava
mikor szárad ki véglegesen? Az, melyet
mi hordunk, mi, a föld helyett, föld fiai, —

— — — — —
a szorongásos lét- és léghiány...
— — — — —

ez oly ősforrás, választ várok magam is,
rettenetes példák tudója.

Mintha a költemény nem is volna szigorúan megszerkesztve, mint-
ha a társalgás közvetlen nyelvén folyna és — torpanna meg. A „rette-
netes példák tudója”, a költő nem csal, ő kérdez; a gyűlölt frázis meg-
kínzott gyűlöljője nem akar elringatni valami megvesztegetően „szép”
vagy szépen hangzó felelettel. Olvasóját, mint magával egyenrangút,
bevonja a saját meditációi körébe, az olvasóval bizalmas viszonyt te-
remt — és önmagát se áltatva —, a felvetett kérdésre vallomással felel:
„választ várok magam is.” Nem a retorikai fordulat okából kérdez, ha-
nem mert kérdeznie kell, s mert várnia kell a válaszra, még mindig
várnia a válaszra, melyet sürget. Kérdez,

mint a múzsa ráncos homlokát,
a költő ha a dalban elakad.

S aztán majdnem a *credo quia absurdum* vehemenciájá-
val megint a monológ, az önmagát biztatás szüksége, a bízni kell rá-
utaltsága jegyében buggyan fel a szó:

a tigris, a tetű, a lepra, a bűn
után bizonynyal elvonulnak
házunk és szívünk környékeiről
a dzsungel-múlt szörnyetegjei is...

Van himnikus józanság is. Ez a himnikus józanság a ciklus befejező
sorainak legbensőbb lelke:

Oh fölszabaduló női kezek

kibúvók végre a nyállal sodort
fonál rabszijaiból, a kötőtűk
villámló csuklóbillincseiből,
simogatásra homoruló tenyerek,
rángó szájsarkat, szemhéj-ideget

csitító ujjbögyek,
kezek, szemnyitók, szem-lezárók... —

s ennek az Ave Mariá-nak a teljes súlyát, ennek a különleges Ave Mariá-nak egész értelmét az az utolsó sor adja meg, mely nem extatikus hozsanna, hanem a himnikus józanság szellemében a van és a leendő között felremlő távolságnak, a megtorpanó megismerésnek a kifejezése:

mennyi vár végeznivaló még rátok.

Az *Új Írás* lapjain ma már alig található meg az a fajta deklaratív politikai költészet, melyet annak idején már Lenin is üres „politikai csinnadrattának” bélyegzett. Ellenben az a próza, mely az Illyés Gyula költészetében poézissé transzszubsztanciálódik, nemegyszer csak próza, idegen test marad egy-egy különben szuggesztív versben. Ennek illusztrálására hadd említsem meg a rokonszenves tehetségű Baranyi Ferencnek a *Kímélj meg* című versét. (*Új Írás*, 1963. július) A vers igen szépen indul, már első soraiban megragadja az olvasót az intimitás hamisíthatatlan erejével:

Csak ama rettegőn-riadt
tekintettől kímélj meg engem,
mely minden tiltott nász után
felkönyörög ijedt szemedben,
mikor ketté-józanodunk,
szemedben kérdő a kerektség,
azt kérdezi: így, így sem unsz?
Azt kérdezi: most is szeretsz még?

Ennek a szakasznak van lelke, íze, van szuggesztív benső valódisága. A testi egyesülés mámorának boldogságát hatásos retrospektívával fejezi ki a „ketté-józanodunk”, és a nem keresett, hanem a szerencsésen megtalált szavak közül való „a szemedben kérdő kerektség” is. S az is jó, hogy már nem kell annyira erkölcsösnek lenni, s lehet „tiltott nász”-ról is énekelni. A vers a továbbiakban is sorról sorra fokozódó erővel igyekszik eloszlatni a kedves nő alázatos kétségét és félelmét: mintha a nász után a férfi a jóllakottság közönyével nézne csak rá. S a költő töpreng, de úgy, hogy történelmi-társadalmi reflexiók útján keresi a magyarázatot kedvese szorongó aggodalmára. A szocialista szociológia egyszerre csak bevonul a szerelmi intimitás hangulatába:

Vagy talán ős-eredetű
a szolgamód riadt tekintet?
— — — — —
Megejtett s nyomban otthagytott
cselédlányok félelme ez még?
Kijátszott mátká kinja, ki
odaadta frigy előtt a testét?

Az ilyen elmefuttatás nem éppen hízelgő, de a kedves nő oldalán még nem végzetes a vers szempontjából. Menthetetlenül hitelét veszti azonban ez a szerelem és ez a vers, amikor hirtelen egy általános és önmagában igen helyes és kívánatos, de szerelmes versben feloldhatatlanul nyers jelszó kerül a szerelmi tépelődés soraiba:

Miért alázol hát ijedt
alázatoddal engem? Ó hát
mikor érzük meg már a nők
tudat-emancipációját?

Az „Ó hát” és „emancipációját” ijesztő rím. Az értelemnek és ízlésnek ez a kisiklása lehet egyéni eredetű, de az is lehet, hogy itt felejtett maradvány, visszhangja annak a szerencsésen elmúlt időnek, melyben a szubjektív tematika csak a közösségi téma ürügyén kaphatott irodalmi útlevelet.

Minden azon múlik, hogy hol és mikor hangzik fel a szó, különösen ha az egy szociológiai terminus technicus. Mert ha József Attila az egyik versében arról szól, hogy

gyönyörű képességünk a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,

és ha ehhez, a véges végtelent megmagyarázandó, hozzá is fűzi:

a termelési erőket odakint s az
őszönöket idebent —

ez bizony nem a dantei költészet képteremtő igézetével hat, de mégis megmarad költészetnek, József Attila-inak; nem önmagában, hanem az egész életmű megvilágításában. Ellenben „a nők tudat-emancipációja” a lehető legintimebb szerelmi kettőséről szóló versben egy zavaróan, kívülről belekontárkodó idegen személy hangja, a szerelmesből szociológus lesz, és ezzel mintha kövér packa esett volna a tiszta, szép sorok szavai közé.

A példa tanulságos. A költőnek mindent szabad, de hogy mit lehet vagy nem lehet, azt nem külső hatalmak szabják meg. Baranyi Ferenc a maga költői tehetségét egy hamis irodalomelmélettel torzítja el. A pátosztól való eltökélt, programszerű irtózat addig huncutkodik a költővel, míg — *Tücke des Objekts* — a leghamisabb patétikába nem torkollik. Baranyi Ferenc a *Canzone profana* című későbbi versében ugyanis megformulazza a *ars poetica* ja önmagában igen helytálló törvényét:

Magasan jár a csillag,
nehéz lehozni onnan,
annak se megy, ki őszintén ígéri.
Törvény is már e nyíltabb
s józan-beszédű korban
a nagy szavak csalását tetten érni.

Ez igaz. Legalábbis épp a nagy szavaktól viszolygó nemzedék számára igaz. Költők igazsága, akik a prózai igazságokban hisznek. Hisznek? Akiknek „e nyíltabb s józan beszédű korban” nem maradt meg más, mint a még mindig nem rehabilitált nagy szavak és gesztusok iránti végső bizalmatlanság. A *Canzone profana* befejező három sora hitvallás:

Dalom, ne szárnyalj szét az emberek közt —
 Az a madárka dolga.
 Te földön járj, mintha szárnyad se volna.

Ez nyilván nem a szivárványt kergető Arany János-i gyermek hangja.

Az *Új Írásnak* ugyanebben a számában Ladányi Mihály, akinek a *Tűnődőjével* e feljegyzések elején foglalkoztam, a *Blues* című versének fanyar őszinteségével — vagy őszinte fanyarságával — bizonyítja, hogy valóban egy olyan magyar költőnemzedék áll előttünk, amilyen csakis az egészen nagy történelmi és lelki megrázkódtatások után bukkan fel az időben. Bármennyire is sajtósága ennek a nemzedéknek a romantika-ellenesség, van benne valami titkos rokonság annak a világfájdalmas hontalanságnak a közérzetével, amely a francia forradalom után vált honossá egész Európában. A különbség az, hogy ez a mai magyar költő-nemzedék nem kultiválja a „nagy érzelmeket”, hanem az őszinteség nevében megtagad mindent, ami epekedő és narcisoid önsíratás. Ebben a világfájdalomban van valami hidegvérűség és hetyke tudomásulvétele annak, hogy minden úgy van, ahogy van, és nem másképp. Úgy látszik, hogy e nemzedéktől semmi se idegenebb, mint a romantikus messianizmus. Ladányi Mihály, úgy képezem, még a cinizmust is kisebb bűnnek tartaná. Nem akar többé lépre menni, és az Ígéret földjét a lehetséges országok térképén nem találja. A nagy lelkesedéseket és távlatokat túlélte az adott valóság, amelybe bele kell törődni. Ez a beletörődés keserűn, nagy megrázkódtatások árán, még mindig sajnón ment végbe. És ez ki is hallatszik ennek — a minden látszat ellenére — valójában szemérmes költészetnek minden sorából.

Konok világot
 kaptál sérvedhez és
 álmos bakterek igazítanak el
 az állomásokon —

Így mondja meg, hogy mint éli és látja világát az állítólagos útmutató ideológusokkal, az „álmos bakterekkel” körülvelt költő, aki ebben a világban „fura szomorú csavargó” és akinek szívére „a szavak korma” rakódott.

Szerelmem,
 ne faggass semmiről,
 szegény költő vagyok.

— — — — —
 Üzlet és kötelesség,
 élvezet és magány
 torlódik össze bennem.
 A hős nem én vagyok,
 a hőst rég eltemettük.

Nemcsak anti-romantikus, hanem anti-heroikus is lett ez a kiábrándult szomorúság. Ez a magatartás messze került a technika újabb és újabb vívmányai gyűjtotta, káprázatos remények mámorától is. A költő blazírt szemlélő:

Ez a magános század
 úgy küldi rakétáit
 a világűrbe szét,
 mint az egyetlen és utolsó illúziót.

Az illúziók elhagyták planétánkat. Ami megmaradt s ami épp ezért a legtöbb és aminek mindenért kárpótolnia kell, az a magára hagyatott, árva emberi test pillanatnyi megváltódása a szerelemben:

Tenyered tedd tarkómra,
 én meg mint egy virágot,
 tenyerembe veszem melledet.
 Gyere, hajoljunk össze,
 mint két forró kis állat,
 akik megijedtek,
 de most már jó,
 mert érzik egymást.

Azt azonban nem szabad szem elől veszteni, hogy ez a líra még is közösségi líra. Az „én”, akít divat volt becsmérelni, nem valami különálló, mindenki számára közömbös létezési forma; a mások, a többiek is mind megannyi „én”. S ez főleg olyan korokra vonatkozik, melyekben az elmúlt események, gaztettek, szenvedések és tévedések oly méretűek voltak, hogy így vagy úgy, de minden én sorsává, *mindenki* sorsának tényezőivé lettek. Ez a líra egyéni megszólaltatása az egyéni meghaladó közérzetnek. Mert voltak elegen, akik nemcsak parancsokra tettek úgy, mintha hinnének és lelkesednének, hanem jóhiszeműen, nagy elvektől és reményektől ihletetten vettek részt tapsviharokban olyan alkalmakkor, melyekről utóbb kiderült, hogy a hazugság, a csalás és az alattomos hóhéri önimádat pusztá ünnepi szertartásai voltak. A romok, a vér és a mocskok aránylag gyorsan eltakaríthatók, de ahhoz, hogy az ember kigyógyuljon a hite meggyalázásából, s hogy az ember hite és az eszme regenerálódjon, sok mindenre van szükség; s ha e sok mindenből egy és más meg is van már, még valami kell hozzá: idő. A katalizmák után, melyeket a magyar közösség átélt, s a még eleven sebekre és a sebek emlékét idéző hegekre az őszinteség, a v a l l o m á s szabadsága az egyetlen lehetséges katarzis.

A mai magyar lírának ez a képe, melyet az *Új Írás* 1963. évfolyama tár elénk, még ebben a töredékességében is túlságosan hiányos volna, ha nem mutatnék rá arra, hogy mintha Magyarországon ma kialakulóban volna a Fazekas Mihály, Petőfi, Arany és Vajda János satirikus hagyományait folytató harcos közéleti, a publicisztikával rokonuló költészet. Ez a líra az új közösség élősdíjei, elsősorban az éppoly hatalmaskodó, mint amennyire tudatlan és süket bürokraták kasztja ellen irányul. Csanádi Imréné az *Új Írásban* (1963. november) közölt három verse ennek az újra föltámadó műfajnak talán a legsikerültebb képviselője. A Százszázalékosan című egy hajdan porciózó, kéveköttő, immár megrokkant öreg parasztról szól:

Van szegénynek baja, nem kevés:
 koszorúér-elmeszesedés,

meg asztma, meg jóég tudja mi,
kikorhadtak híres fogai,

— — — — —
csont meg bőr, már csak szédeleg, és
rázza-veszti fojtó köhögés.

Finom megfigyelés van a kis versben: az öreg ember — nyilván primitív környezete szuggesztíójának hatása alatt — szégyelli, hogy hasznavehetetlenné vált:

Áll föl, ahogy felé sietek,
a kisszékről, de alig rebeg,
szeme könnyes, torka elszorul:
szégyenli, hogy ilyen nyomorult...

— — — — —
Mindenkinek megvan a maga elérhetetlen tündérálma. Medvan az
öregnek is, illetve megvált:

Ha nyugdíjat kapna!... (Az se pénz:
kétszázhatvan forint az egész,

egy hónapra. — Hej pedig, világ,
ezreket húz akárhány svihák!)

Nem kap. Tavalyról írása van:
nem rokkant százszázalékosan.

Gubbaszt, lézeng — mi jobbat tehet?
Hurcolja e koldus életet.

Majd csak fölbukik halálosan,
megrokkann százszázalékosan.

Láthatóan új ez a jelenség: szocialista államban olyan szociális irányzatú, érzelmes és egyben ostorozó költészet, mely hasonlatos az egykori, vádat emelő, igazságot, emberséget követelő, poézisként legtöbbször nem nagyigényű, de tiltakozó, bátor költői hanghoz. A szocialista állam, íme, már nem úgy jelenik meg, mintha minden szociális problémát automatikusan megoldott volna, hanem mint alapja és kerete annak a harcnak, amelyet tovább kell folytatni a teljesebb igazságért.

Csanádi Imre másik verse, a *Cserebogarak* kevésbé érzelmesen, de talán épp ezért nagyobb erővel képviseli ezt a kritikusan, haragos elkeseredéssel poentírozott szocialista társadalmi szatírát.

Ilyen későn, június
tüzes derekán
mennyi csúf cserebogár
hemzseg még a fán.

Erdőszéli csereken
csordákban zabál,
Zú- ha elúnja magát,
bambán tovaszáll.

Itt nem a Petőfi bűvös, gyermekkori boldogságot idéző „Cserebogár, sárga cserebogár”-járól van szó. A „csúf cserebogár” itt valószínűleg pusztító sáskahad, s nemcsak hogy elemi, hanem kifejezetten szocialista társadalmi csapás. Ez a csúf cserebogár „galádul toroz”, „pohosan pihen” s a cserfákra is

vissza-visszacsap,
falja-nyeli-legeli
koldus lombjukat.

Örli a friss levelet,
rogyásig eszi, —
övé a fa, neki él,
szentül azt hiszi.

S ez az, ami a cserebogarat ártalmasabbá és veszedelmesebbé teszi az elemi csapásnál is, ti. az önhittség, hogy érte van a világ; sokan még mindig abban látják a forradalmi átalakulás végső értelmét és célját, hogy legyen és viruljon egy élősdű kaszt, melynek kiváltsága „a népboldogítás” és az, hogy basáskodva irányt szabjon az alkotó munkának, mert nemcsak hogy övé a fa, neki él, hanem mintha nélküle nem is volna, nem is lehetne se fa, se virág, talán még a csillagos mennybolt se, s nélküle a forradalmi átalakulás is értelmét vesztené... Csanádi Imre ezt harmadik versében, a *Barackos* címűben, néhány év előtt még elképzelhetetlen, impozáns nyíltsággal és éllel, így mondja ki:

A helyi Vezetőség
(övezze dicséret-dicsőség)
kiókumlálta bölcsen:
dúskálni akar a gyümölcsben,
hát ültet pár száz hold barackot. —
Megkérdi talán a parasztot?
hogy: elvtársak! vagy: izé, hallják!
Ha maguk is, hm, úgy akarják...
Kérdi? Az ám! Még mit nem?!
Elrendeli nagy magahitlen:
az Újszőlőt ülteti be;
kuss, pofa be! —
Az Újszőlőt? Hisz volna még
más hely, elég,
üresen álló,
szántó, domboldal, vagy kaszáló, —
miért a készet
illesse megint az enyészet?
Jóegypár év is eloson,
míg azon a barackoson
gyümölcs nevet, —
fejsze mért sújtson addig vén tövet?
Eladózzgat még addig annyi jó fa
búsásan — igaz, anarchista-módra.

Ez épp a baj: az anarchista-mód. Szabályozni kell, szervezni kell, ellenőrizni kell nemcsak a gyümölcsöt, még a füvet is, hogy nőjön. Enélkül fölöslegessé válhatna a hivatalnoksereg.

Anekdota versben elbeszélve? Igen. De több is ennél: az anekdota keretében kipellengérezése annak a rejtélyes apparátusnak, mely zárt üléseken, mintegy mennyei magasságokban megtartott értekezleteken intézkedik és határoz arról, hogy mi a közönséges halandók tenni- és — ami nem kevésbé fontos — gondolnivalója. Az apparátus a mindenható gondviselés szerepét tulajdonítja magának.

A Helyi Vezetőség
 (övezze dicséret-dicsőség)
 amit belevesz a fejébe,
 nem azért veszi, hogy ne hajtsa végre;
 a fejsze csattog,
 káromkodnak dühödt parasztok,
 szidják a Krisztust,
 de főként a szocializmust, —
 — — — — —
 habzik az elkeseredés.

Mint aki ősz apjára támad,
 neki a százados cseresznyefának,
 dönti a nép (de görcs markolja torkát)
 dajkáját, az áldott diófát,
 suhint a nemes körtefába,
 de mintha a maga húsába.
 Recsegve és ropogva
 zuhan a sok fa,
 meggy, szilva és kifordul a
 földből a jámbor mandula.

Majd sort fog, a szőlőtőkékkel végez
 (módszeres öldöklés ez).

Mi tagadás, nem tudok tisztán esztétikai szempontból viszonyulni ehhez a vershez. S ez az író győzelme. Valami felgyúlt, nyers, haragos és csúfondáros keserűség adja meg a sorok hőfokát, és a lázadás azok ellen, akik a csalhatatlanul csalhatatlan íróasztalok csalhatatlan aktagyártóinak működésében és a szocialista „alattvalók” feltétlen szófogadásában látják a szocializmus eszményét. A vers dühös szembefordulás azokkal, akiknek szemében az emberiség vagy a nemzet csak afféle szocialista regruták tömege, s akik úgy vélik, hogy a szocializmus nem egyéb, mint kemény káplári dresszúra, aminek párhivatalnokok vetik alá a még éretlen, kiskorú emberiség testét-lelkét. A párhivatalnokok számára, mint minden államrend hivatalnokai számára, a szocializmusban is létezik az, amit „lefelé”-nek, és az, amit „fölfelé”-nek neveznek: amennyire nem ismernek határt szervilizmusukban fölfelé, éppannyira, mintegy kárpótlásul, határtalanul bután és öntelten autoritatívak és autokratikusak lefelé.

A Helyi Vezetőség —
 övezze dicséret-dicsőség,

hisz jót akar, szép-nagy barackost,
összekötve a kellemest, a hasznost:
a majdani bevételt,
s a nyolcad ívnyi papirosra gépelt
Elismerést, melyre a Felsőbb Szervek
mielőbb gondos pecsétet lehelnek.

Nem lehet eléggé becsülni annak a jelentőségét, hogy a mai magyarországi felfogás szerint a szocialista társadalom építésének munkája igenis összefér nemcsak a vallomás szabadságával, hanem a szocialista mandarinizmus — „övezze dicséret-dicsőség” — nyilvános neveltségessé tevésével is.

Hozzáfűzném: hitem szerint nemcsak hogy összefér, hanem épp azért, mert mandarinizmus tendenciája létezik, s úgy látszik, történelmileg elkerülhetetlen, kell hogy szabad tere legyen ama emberi öntudat megnyilvánulásának is, mely szembeállítja a szocializmust, tehát az élő embert a hülye aktagyártók és akták félelmetes aknamezőivel.

Az *Új Írásban* megjelent prózai műveket, elbeszéléseket és tanulmányokat sokszor csak könnyen elmosódó vonal választja el a szociográfia kutató munkájától. Uralkodó jellemvonásuk a nagy szavaktól való irtózás, a valóság szigorú vizsgálata és egy kifejezetten ellenséges tárgyilagosság a szólamos illúziók iránt. A magyar irodalom — és a magyar szellemiség — történelmében még nem volt egyetlen ehhez hasonló következetesen anti-romantikus, mindennemű romantikával szemben immunis, a maga eredményeit és önmagát ily kritikusan megítélő és ábrázoló korszak. A szocialistává vedlett jókaias szemlélet sírba tétele ez. A falu, „a szocialista falu” immár nem a boldog, nemes és buzgó munkaverseny, a lelkes „új ember” ágálásának a színtere. A traktorok dübörgésének újdonsága mögött élesen rajzolódik ki egy keserű, száraz igazság: az emberek egyáltalán nem újak.

„Teréz vezette a falu nagyüzletét. Azelőtt ez az üzlet az övé volt... Muzsa János is egyedüli gyerek volt. Éppen összeillettek. Muzsáéknak huszonnégy hold földjük volt... Amikor a fiú háromszori bukással elvégezte a gimnáziumot, a barátok betették őt a község házára írónaknak. Egy év elteltével segédjegyzőnek nevezték ki. Ott ült aztán a község házában egészen a tanácsok megalakulásáig. Akkor más elfoglaltság után kellett néznie Muzsa Jánosnak. Barátai segítettek rajta megint, kinevezték a földművelésügyi minisztérium könyvelőjévé. Később persze a könyvelői vizsgát le kellett tennie. Aztán éltek. Teréz a vezetője lett annak az üzletnek, amely valamikor az övé volt. És született időközben négy gyerek. A negyedik óta nem néztek rá egymásra.”

Muzsa János és a felesége, Teréz a szocialista falu előkelőségeihez tartoznak. Estéknként az iskolaigazgató és az orvos a mindennapos vendég. Együtt kártyáznak és iszogatnak.

„Ez a társaság járt ide mindig. Annyi változás történt mindössze, hogy a régi jegyzőből tanácssttkár lett. Muzsa Jánosból pedig könyvelő. A többiek változatlanul ugyanazok maradtak.”

Természetesen nemcsak „a többiek”. Új tisztségük és elhelyezkedésük nem változtatott semmit se a könyvelővé lett Muzsa Jánoson, se a másikon, aki a háború előtti jegyzőből tanácssttkárrá vedlett. Nem volt forradalom, az új rend kívülről, az elvesztett háborúból, a szovjet hadsereg győzelméből következett. Az embereket illetően minden maradt a régiiben, a szocialista falu valósága és egyben külszíne alatt. Ezzel a Maupassant nagy árnyékát idéző, szenttelenül krónikás tényközléssel mutatja be Galambos Lajos az *Adventi köd* című novellája szereplőit (*Új Írás*, 1963. június.)

Nem a történet kedvéért idéztem a fenti részletet. A novella légköre és az ábrázolás mindvégig a fanyar ténymegállapítások közléséből tevődik össze. A valóság, az igaz szó fanatizmusa ad ennek a kis novellának valami pokolian önkínzó szigorúságot; a naturalizmus nem véletlenül vált a legújabb magyar prózairodalom egyik legjellemzőbb sajátosságává. Ami új ebben a novellában, az az írónak a fegyelmezett, szinte ridegen aszkétikus tárgyilagossága. Egyetlen szóval sem kommentál, hanem csak megjelenít.

A történet röviden a következő: abban a boltban, mely egykor Teréz tulajdona volt s melynek most ő a vezetője, a megyéből kiküldött ellenőr kilencvenkét-ezer forint hiányt állapított meg. A hiány főleg a Terézéknél folytatott rendszeres esti ivásokból ered. Hűtlen vagyonkezelés miatt legalább egyéves börtönbüntetés vár Terézre, véli a doktor. A tanácssttkár azt mondja: „Majd tanúskodunk. Le lehet abból az esztendőből faragni biztosan. A felét le lehet majd annak faragni.”

Ez azonban még mindig botrányt jelent. A tanácssttkár, a doktor, az iskolaigazgató, ismervén a bírósági gyakorlatot, megegyeznek egy mentő ötletben: ha teherben lenne Terézke, akkor talán a bíróság nem ítélné el. A férj, Muzsa János azonban, aki öt esztendeje rá se nézett a feleségére, minden igyekezete ellenére, leküzdhetetlen undort érez az asszony iránt. Hiába várnak, hogy történjék valami. A tárgyalásig azonban már csak három hónap van. A megoldás: az orvos azt mondja a férjnek, hogy Terézkét küldje el hozzá. A férj nem ellenkezik. S aztán a decemberi bírósági tárgyalás úgy végződik, hogy Muzsáéknak vissza kellett fizetni a hiányból tizenötezer forintot. De ezzel meg is úszták a dolgot.

„— Most aztán fel kell készülni lassan az ötödik gyerekre — mondta Teréz.

— Miféle ötödikre?

— Hát az ötödikre — mondta az asszony.

Muzsa János felesége hasára nézett.”

És a történet nem ér véget, hanem folytatódik — ez a novella befejezése. Folytatódik: „aztán éltek” — így élnek, míg meg nem hálnak. Muzsáék és a társaságuk.

„Később megérkezett az orvos, és vele jött a tanácsitkár meg az iskolaigazgató... Éjfél már elmúlt és ők még mindig kártyáztak és ittak.” (Azt a pálinkát itták, amit Terézke ezen az estén is egykori saját boltjából lopott.) „... Odakint egészen sűrű volt már az adventi köd.”

A permanens forradalom helyett a permanens, a változatlanul idillikus és idiotikus falusi moral insanity.

A kép ennél aligha lehetne sötétebb, de látni és láttatni enged. Látni és láttatni azért, hogy az ember az öncsalás és mások csalása helyett ráeszméljen: ha egyáltalán van az embernek felfelé ívelő útja, akkor sem érkezett még a csúcsra, csak a kezdet kezdete előtt áll. A Candide pesszimizmusa az egyetlen „derülátás”, ti. az a meggyőződés, hogy az ember elég nagykorú ahhoz, hogy csinos dajkamesék helyett elébe tárják az emberi viszonyok sötét és romlott valóságát. A lélek, az értelem és általában a humánium még elvégezetlen feladatai elől elbújni, nem a rosszon, hanem a rossz szövéletén felháborodni, ez a tunya igénytelenségre, a politikai szemfényvesztésre jellemző felelőtlen magatartás. Ha van remény, akkor ez csak abból az igényességből támadhat, mely a bárgyú kedélyesség jogát éppúgy tagadja, mint az öntetszelgő szólamok mákonyát a csúffal és hazuggal szemben. S úgy látszik, hogy mindaz, ami a mai magyar irodalomban maradandó érték — s gyakran még a pusztán napi jelentőségű riportok és irodalmi megnyilatkozások is — ennek a szépítő „szépirodalmat” messze elkerülő etikának az elveire épül. Éspedig spontánul. Egy olyan etika elveire, melynek esztétikai vetülete arra mutat, hogy a dickenszi érzelmesség vagy a Victor Hugo humanisztikus-szociális retorikája — a hivatalosan szocialista realizmusnak nevezett neo-romantika, mintha csak anakronisztikus régmúlt volna, már emlékként se kísértheti.

Elkerülhetetlenül — s épp ezzel összefüggésben — szólnom kell Illyés Gyulának, ugyancsak az *Új Írásban* (1963. februári és márciusi számában) közölt drámájáról, *A különöcről*. Számomra most nem az a kérdés, hogy a gróf Teleki Lászlóról szóló történelmi dráma színpadi szempontból megüti-e a mértéket vagy sem. Az aktualitása izgató. A múltról szól ugyan, de természetesen a múlt se mozdulatlan adottság. Mindig a saját jelenünk problémáinak távlatából idézzük, fedezzük fel és értelmezzük. A jelenben való eligazodás szükséglete és a jelen által feltett kérdések döntik el, hogy milyen arculattal fordul felénk, miként válaszol a kérdezőnek egy és ugyanaz a történelmi múlt.

Illyés Gyula is nyilván a saját jelene élményeivel vívódva fedezi fel újra és vallatja ki az elmúlt korszakot. És a mai magyarnak van mit kérdeznie és van miért vallatnia az elmúlt időket, az elmúlt idők hőseit, áldozatait és haszonélvezőit. Nem az „ősi dicsőség” iránti holmi kegyelet, hanem az a szükséglet sarkallja erre, hogy tisztán lásson az értékelést, ítéletet, az élmények elrendezését követelő saját öntudatában — és talán a jövőhöz vezető út problematikájában is.

A mai magyar költők életében és életművében mindmáig az 1956. év eseményei jelentik a nagy cezúrát. Ez az év a lázadásnak, a megcsalatkozott rajongásoknak, a kezdeményezők szándékait megcsúfoló, a kezdeményezők irányításától függetlenné vált eruptív módon kitört

forradalmi felkelésnek az ellenforradalom katasztrófájába zuhanó esztendeje. Az az 1956-os év, amelynek forradalmi iniciatívája Mindszenti bíboros hercegprímás feudális Magyarországának restaurációjába csapott volna át, ha a véres katasztrófát nem háritja el a külső beavatkozás. Konkrétabban: az orosz tankok, amelyek nemcsak a hazai ellenforradalmat, hanem ugyanakkor — ez a történelem paradoxája — az ellenforradalommal és a forradalommal együtt a rezsimet is likvidálták, amely ellen eredetileg a forradalmi felkelés irányult. Sok vér és rom, rengeteg vér és sok rom: ez az 1956-os magyar esztendő. S ami előtte volt:

Vérbűn, erőszak, természetellen
Dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés,
Ravasz, de kényszerült ölés . . .

Soká, igen soká marad közvetlen vagy hallgatólagos kiindulása és tisztázandó problematikája a magyar költői és mindennemű szellemi produkciónak ez a shakespeare-i esztendő. A tárgyi valóság „napirendre tért” az 1956-os lázas események felett, de mint ahogy Fortinbras indulója csak pontot tesz a lázadó, az élhető életet, az élhető élet teljességét követelő Hamlet kérdései után, ám megválaszolatlanul hagyja őket, a költők nemcsak hogy nem tehetik túl magukat a Fortinbras előtti problémákon, de a kérdések továbbra is megmaradnak az önvizsgálat és a Fortinbras utáni új jelen értékelésének és értelmezésének nyugtalanító elrendeznivalójaként: mi történt, hogy történt, így kellett-e történnie? S az áldozatok, a bűnök, a remények az állásfoglalást sürgetik. Nem a tudós oknyomozó történetírásnak, hanem a tragikus tettekkel és élményekkel szemben való benső állásfoglalásnak a bonyolult feladata ez.

Illyés Gyula is ezt a számvetést akarja elvégezni a történelmi dráma ürügyén. Számvetést a jelennel és önmagával. *A külön* helyett „Don Quijote”, vagy még pontosabban „A forradalom Don Quijote-ja” is lehetne a színdarab címe. Amikor Illyés a drámához írt előszavában az axiómát hangoztatja — „Történelmi dráma szerzőjének tökéletesen meg kell tanulnia a kort, melyről ír s aztán tökéletesen el kell felednie” —, nyomban hozzáfűzi: „Mevolt az a távlatom, amely szükséges ahhoz, hogy a részletek és esetlegességek fölött messzibb szállva, a tekintet a lényeget keresse.”

S a lényeg, amelyhez nagyon is mevolt a távlata, nem más, mint a Don Quijote-i forradalmárnak a gróf Teleki Lászlóban megtestesülő lelke, amelytől a történelmi küzdelmek történelmi — és egyéni — tragédiákká lesznek. A drámához írt előszóban ott a nagyon sokat mondó sóhaj is:

„Történelmi dráma szerzőjének más a helyzete Magyarországon, mint azokban az országokban, ahol ez a műfaj kifejlődött, egyértelmű közösségi érzet talajából... A nézőtér itt nem ért három szóból; nem érti a hősoket: hisz saját sorsáról sincs közösségi tudata. Itt az írónak kell mintegy ezt is szolgáltatnia.”

Amit az idézetből kiemeltem, talán többet is megmagyaráz, mint amennyit maga a szerző gyanított. A felelősség problémájáról van szó, nemcsak az egyéni, hanem a közösségi felelősségtudatról. De a közösségi tudatnak még meg kell születnie, ki kell alakulnia. Enélkül a közösség híján van a felelősségérzetnek, enélkül a közösség többé-kevésbé csak objektuma, de nem sorsa formálója. Vagy pontosabban: a közösségi tudat nélkül csak sorsról lehet szó, és nem olyan életformákról, melyeket a közösség a maga erejéből, a maga belátása szerint és a maga akaratából teremt és védelmez meg. S a szavakban ott van a hitvallás: a magyar költő feladata az volna, hogy az amorf „nézőtérből”, szerte szót rész-tudatokból közösségi öntudatot, a népességből emberileg tisztult öntudatú, történelmileg egységes erőt — vagy ahogy mondani szokták — népet segítsen formálni. Ámde ha ez megvalósítható lenne, akkor „a nézőtérnek” nemcsak nevekre és fogalmakra kellene kollektíve és spontánul reagálnia, hanem — ha ilyesmi egyáltalán lehetséges — tudnia kellene a kollektív felelősségről, a kollektív mulasztásokról, sőt kollektív bűnről is.

Az új magyar irodalomnak, mint említettem, domináns jellegzetessége, hogy az 1956-os év eseményeit igyekszik megfelelő perspektívába helyezni, értelmezni és értékelni; de van az új magyar irodalomnak egy negatív vonása, egy mindmáig le nem rótt nagy adóssága is: immár két évtizeddel a második világháború befejezése után még mindig nem akadt író, aki a művészet síkján megkísérelte volna nemcsak a fasiszta rezsím, de az akkori magyarság különböző rétegeinek magatartását, szerepét, illúzióit és mulasztásait, egyszóval mindazt megvilágítani és tudatosítani, ami a második világháború éveiben a nemzeti és a fajvédelmi jelszavak jegyében történhetett és történt Magyarországon.*

Igaz, az 1956-os év közelebb van a jelenhez, mint a második világháború kitörésének és borzalmainak az évei; de azt hiszem, hogy a tragikus 1956-os évet lehetetlen egészen megérteni, anélkül, hogy a Rákosi-rezsimmel együtt, a Rákosi-rezsimmnél távolabbi múlt eseményeit, az illúziók, jelszavak és bűnök összefüggését meg ne világítsák, művészi szóval meg ne jelenítsék. Ilyen horderejű s ilyen következményekkel járó történelmi eseménynek nem szabad érintetlenül vesztelnie a múlt sötétjében. Nem szabad azért, mert ily módon Magyarországon nem alakulhat ki se egy új, se az az általános nemzeti közösségi tudat, mely utóbbinak a hiányát Illyés Gyula fájlalja.

Nem firtatom, hogy forradalmárnak gróf Teleki László a valóságban is az a nagy személyiség volt-e, amilyennek Illyés drámájából látszik. A történelmi igazság — pillanatnyilag — sokkal kevésbé is érdekel, mint a költői. Illyés olyan hőst varázsol elénk, aki számára a forradalomhoz való hűség egyet jelent az önmagához való hűséggel, akiben még csak fel se merülhet a megalkuvás, az új viszonyokhoz alkalmazkodás, a beletörődés alternatívája.

De Illyés tisztán lát. Előszavában rámutat, hogy hőse számára mi teszi végzetessé azt a helyzetet, amikor — miután a bécsi udvar cselvetése eredményeképpen őt, az in contumaciam halálraítéltet, fogoly-

* Félreértéseket elkerülendő: Igen becses műveknek tartom az olyan alkotásokat, mint Nagy Lajos *Pincenaplója* vagy Darvas József élményerejű visszatekintése, a *Város az ingoványon*, de nincs olyan magyarregény — legalábbis én nem tudok róla —, mely e korszak magyar életét szélesen, egész teljességében megformálta volna!

ként viszik Bécsbe — majd a császár jól számító ravasz kegyelméből visszaengedik hazájába:

„Itt indul meg az oly megrázó s fölemelő tragédia. Egy személy — mégoly rendkívüli is, oly elragadó, oly magával sodró, mint ő — nem csinálhat forradalmat. Az milliók dolga, egy-egy osztály irányításával.”

Ez a formája szerint történelmi dráma épp ezzel kapja meg a rejtejes aktualitását. Illyés hősenek ugyanis megvan hozzá a történelmi nimbusza, hogy mégis ki tudjon robbantani egy forradalmi felkelést, de ennek a hősenek, a hűség eme fanatikusának számára is, amint hazatért, hamarosan felötlött a kérdés, hogy az adott viszonyok között h o v á vezetne, kiknek a malmára hajtaná a vizet egy esetleg sikeresen kirobantott forradalmi felkelés. A hűség követelésével egyidejűleg a f e l e l ő s s é g kérdése is előtérbe kerül.

Illyés hőse, mielőtt még visszakerülne hazájába, a bécsi Burgban szentől szembe áll Ferenc Józseffel, a császárral, és némileg a Schiller nemes lelkű máltai lovagjának, a büszke Marquis Posának elragadtatott szónokiasságával vallja:

„... föladat az is, hogy tisztán tegyük magunkat a sírba. Ésha ez a sorsom —, akár egész népünket is makulátlanul, emelt fővel vezessük le a történelem színteréről.”

Ez a hang a forradalom lovagjáé, a saját eszményeitől megbüvívelt, de felelőtlen Don Quijote-é. Mi lesz vele, ha visszakerül az országba, haza, ahol több mint egy évtizeddel a bukott forradalom után, az élőknek eszük ágában sincs sírba tétetni magukat, semmiféle makulátlan-ság nagyobb dicsőségére.

Odahaza minden megváltozott. Egyszerűen azért, mert talpuk alatt az elföldelt halottaikkal, az élők megmaradtak élőknek. S mert megmaradtak, enni és inni, munkálkodni és gyarapodni, szeretni és örülni akarnak. Az eszményeknek és a szavaknak megváltozott az akusztikája. Nem lobbantanak lángra hitet és lelkesedést azért, amit 48-ban szabadságnak neveztek.

S Illyés szerint mégis gróf Teleki László az egyetlen ember, aki múltjának presztízsével és mint a száműzött Kossuth hazatért barátja, forradalomba tudna vinni tömegeket, legalábbis pillanatnyilag még tudna. Az ország ugyan a bekövetkezett gazdasági prosperitás élvezetében, egy meghatározott egyezkedő, számító reálpolitika útján haladva mindenekelőtt élni akar. Rendben, nyugalomban és abban a reményben, hogy lassan, fokozatosan mind több engedményt sikerül kicsikarnia, ha ő is engedményeket tesz a forradalom hóhéraitnak, sőt, mintha csak valami kínos múltbeli félreértésről volna szó, melyet együttes erővel kell eltakarítani az útból, baráti kézfogással kész meg is békülni velük.

Illyés hőse számára azonban a múltnak és a jelennek, az élők és halottak viszonyának van egy másik, bonyolultabb, szubjektív aspektusa is. Hogy életben maradtál, hogy élsz és élni akarsz, az a hűtlenség egy fajtája azokkal a halottakkal szemben, akik életükben a tiéid voltak és téged elválaszthatatlanul a magukéinak tudtak. Különösen ak-

kor, hogyha élükön jártál, bajtársuk voltál. Túlélni a bajtársakat, a harcban elesetteket, az akasztófán vagy a kivégző osztagok puskacsővei előtt halálba költözötteket, kétes szerencse. Ez a szerencse még az ártatlanul szerencsésnek is lidércnyomásos önvádra lehet indíték. Túlélni — ebben mindig a megtagadott szolidaritásnak, a hűtlenségnek van valami fullánkja.

Illyés hőse számára azonban ott a felelősség kérdése is, felelősség az élőkkel szemben, és a dilemmából nem talál más kiutat, mint a saját élete kioltása, az öngyilkosság által vállalt szolidaritást azokkal, akiket az élők már csak nagy szavakkal, jó, bőséges, ünnepi lakomában dicsőítenek. Hadd idézzek Illyés Gyula előszavából még egy mondatot, mely aktuális vallomásnak is tekinthető:

„Szép volt a kard-ki-kard, sőt tán elkerülhetetlen, de ha mégis, ha az előrelátók is szerepet kapnak . . .”

Ez az idézett mondat, mely eredetileg 1848-ra vonatkozik, megint csak annak a nagy, sebként sajnó „kijózanodásnak” a megszólalása. Annak a nemzedéknek a hangja ez, melynek van miért számot vetnie önmagával. Illyés hősenek — az író által minden neki tulajdonított luciditás ellenére — a politika se más, mint saját költőiségének, a költészetnek az empirikus valóságban megvalósítandó aktivizálódása; az empirikus valóság alakulása azonban nem a szándékok, hanem a maguk törvényei szerint működő konkrét helyzetektől és szükségszerűségektől függ. Szabadság vagy halál — bár szépen hangzik — a népek szempontjából csak költői dilemma.

Szinte magától kínálkozik, hogy épp ezen a helyen, ezzel összefüggésben iktassak közbe egy részletet Csoóri Sándornak, szintén az *Új Írásban* (1963. november) megjelent kivételes elevenségű, okos, őszinte, szép és valóban mai forradalmi szellemben fogant, szubjektív vallomásokkal teli, remek *Kubai naplója* második részéből:

„Az első estém Havannában!

Választhatok néhány lehetőség közül: csavaroghatok a városban, beülhetek a szálloda bárjába megcsodálni a kubai nőket, vagy elmehetek a hét napig tartó népművelő Kongresszus záróülésére.

Kezdetben minden lehetőség vonzó; még ez utóbbi is, annak ellenére, hogy én már elég régóta torkig vagyok mindenféle gyűlés értelmetlenségével. A közügyek és a közgondolkodás elhibázott műfajának tartom őket. Méreteik és szertartásaik miatt alkalmatlanokká váltak bensőségebb részletekre és árnyalatokra, pedig az igazságot épp a bensőségesség és az árnyalatok teszik hitelessé.”

Végül mégis a kongresszust választja, s ez pont arra az időre esett, amikor a szovjetek elszállították a szigetről a rakétákat.

„A zárógyűlés minden mozzanata az ország felfokozott idegfeszültségéről és hangulatáról tanúskodott. A nyüzsgés, a

lobogás, a túlfűtöttség, az öröm ugyanolyan volt, mint nálunk a fölszabadulás után... Megfigyeltem, hogy élénkséggel és tapssal elsősorban... a politikai és a harcias szólamokat jutalmazták.

Ez kiábrándított.

Eszembe jutottak szalmaláng-esztedeink, a rajongás túlméretezett szertartásai, és lélekben kicsit hátrébb húzódtam. Lehet, hogy ők is végigjárják a mi kálváriánkat a vastapsoktól a fölébredésig? Megriasztott a rossz emlékeket ébresztő tenyér-mennydörgés. Nők ugráltak fel az öröm testi extázisában. Nem, én nem ezt a Kubát akarom megismerni, én nem ezt a hangos lelkesedést keresem. Ennek már ismerem a csapdáit. Amire várok, az sokkal, de sokkal több ennél! Tanúja szeretnék lenni az új arcú forradalomnak, mely mozgékony és leleményes, kiszámítható, de sugallatokra is építő; melyet nem nyom időnként víz alá semmiféle túltáplált ideológia; mely nem hasonlít sem üzleti ügyre, sem az állásukhoz odaragadt hivatalnokok szorongásos lelkiállapotához."

Elmondja Csoóri azt is, hogy mikor a szovjetek elszállították a szigetről a rakétákat, a mély barátságot pillanatok alatt ellenszenv és csalódottság váltotta föl, de „Castro a válság idején sem zárta ki a kubaiakat a töprengésből. Mikojánnal és U Thant-tal folytatott párbeszédéről a televízióban tájékoztatta őket... Azzal tisztelte meg a gondolkodó embert, hogy fölfedte saját gondjait és a vitakozó felek érveit. A tömegembert meg azzal, hogy nem az indulataira hivatkozott, hanem a feladatára."

Megtudjuk az útleírásból, hogy ez a módszer, mely a népben nem a gondviselő vezetés objektumát, hanem egyenrangú, gondolkodásra képes, felelősségre ébreszthető szubjektumot lát, nem volt eredménytelen. A felháborodott, csalódott kubaiak ellenszenvre elcsitult, helyreállt egy bizonyos, a belátás erejére alapított lelki egyensúly, de még nem volt olyan erős, hogy megingathatatlaná vált volna. S most tovább idézem Csoóri beszámolóját:

„A zárógyűlésen fölszóltak a meghívott országok képviselői is. Hogy illemsértés ne történjék, a sort ábécé szerint az albán küldött kezdte meg. Alacsony, kopasz, harcedzett szónoknak látszott. Zötyögős spanyolsággal szólította meg a kubaiakat. Már ez is elég volt a hatáshoz, de mikor az előre leírt spanyol szövegben odáig ért, hogy a kis nemzetek hősiessége és forradalmisága megfékezi a nyáladzó szájú imperialistákat, tomboló éljenzés tört ki. Hiába lóbálják az amerikaik az atombombát, kiáltotta, a kubaiak és az albánok nem hátrálnak soha. A gyávaság, a megalkuvás éltessen másokat.

A jól időzített mondat hatalmasat robbant. Valóságos vértolulást idézett elő... S mikor a Haza vagy halál jelszavát is elharsogta fölemelt ököllel, a jelenlevők önkívületben fölug-

ráltak a helyükről. Vakon indultak volna bármilyen pusztulásba.

A harmadik ilyen »robbanásra« az elnökség egyik része, Dorticos-szal az élen, magára eszmélt, és kivonta magát a tapsból és tombolásból...

A tömeg nyilván észrevette az elnökség egy részének tartózkodását, de nem törődött vele. Dorticosék ülve maradtak. A nézőtér, a karzat nem őket követte, hanem saját indulatait... Efféle függetlenedésre odahaza én a negyvenöt utáni időkből nem emlékeztem."

Csoóri története ezzel még nem ér véget: elmondja még, amit csak hallott az előző napi tanácskozásról, illetve annak egy jelenetéről, ami azt hiszem, érdemes volt az előbbieket idéznem:

„Mesélik, hogy a tegnapi tanácskozáson a filmintézet igazgatója, meglehetősen fiatal ember, Fidel barátja, a megszokott módon fejezte be felszólalását: »Haza vagy halál, győzni fogunk!« Alig kezdte el a mondatot: máris szenvedélyes taps, délies elragadtatás csapott föl. A fiatal férfi azonban fölemelte a kezét:

— Igen, H a z a v a g y h a l á l ! Újra csak ezt mondom, de én hozzáteszem, i n k á b b a h a z a !

Ez az árnyalati különbség... Kubában filozófiai fogalmazással is fölér; annyi, mintha valaki régen, az Ígélet földjére érve, a tízparancsolaton változtatott volna.

»Inkább a haza!« Röviddel a blokádnál, ha nem is ez a jelszóváltozat a legnépszerűbb, de mindenképpen a leghaladóbb."

Csoórinak van igaza. A szabadság, mint forradalmi jelszó, forradalmi akarat és mint a forradalmi harc célja, előfeltétele lehet egy szebb, emberhez méltóbb valóságnak, de meghatározott körülmények között ugyanaz a jelszó, ugyanaz a forradalmi elszántság és harc nem a szabadságot, de nem is a jelszóbeli alternatíváját, a halált, hanem valami harmadikat is jelenthet, valamit, ami a halálnál is rosszabb: embertelenséget, vérontást, mint öncélt és mint minden távlat visszamerülését a vad sötétségbe. A forradalom szeretne a szabadság vagy halál közt választani; de nem mindig azoktól függ, akik elindítják, hogy miféle, csak az alkalomra váró szörnyeteg kél ki a tűzvészből. A politika felhasználhatja a költőt, de a gyakorlati politika minden inkább, mintsem költészet; Illyés Gyula gróf Teleki Lászlója nem politikus, politikusnak kontár, mert költőként viszonyul a valósághoz. S mikor erre ráébred, ez a felismerés oly magányossá teszi az adott térben és időben, hogy számára az öngyilkosság az egyetlen menedék az elől, ami őt — a maga igényes mértékével mérve — politikai személyisége erkölcsi halálával fenyegeti.

(Folytatása következik)